

A BEÁLLÍTÓDÁSOK FEJLŐDÉSÉNEK TUDOMÁNYELMÉLETI PROBLÉMÁI

A beállítódások a szocialista személyiségnek egyre inkább ösztönzőivé válnak. A gyakorlat azt mutatja, hogy ott a legjobb az eredmények, ahol nemcsak a munkateljesítmény, de az a pszichikus erőfeszítés is értékelésre kerül, amely a teljesítmények mögött áll. Így lehet közelférközni azokhoz az erőforrásokhoz, amelyek az egyéni kezdeményezést feltételező tevékenységek szempontjából jelentősek. A tapasztalat azt mutatja, hogy a tanulók és a fiatal szakmunkások nevelésének fő problémája nem a munkaképesség fokozásában, hanem a munkához való hozzáállás kialakításában, a teljesítések akarásában van. A beállítódások tehát, más pszichikus jelenségekkel együtt, döntő szerepet játszanak a tevékenység szabályozásában.

1. A beállítódás elméleti kérdései

A beállítódás fogalma a 19. század végén jelent meg a pszichológiában. A 20. század elején olyan nevek fémjelzik a beállítódás vizsgálatának fejlődését, mint Kribs, Ebinghaus, Betz, Offner, Honecker stb. A 20-as években a különböző pszichológiai iskolák – bár eltérő akcentuálással –, a beállítódás jelenségének egyaránt nagy jelentőséget tulajdonítottak. Jung, Freud, Guilford, Schadeberg, Koffka, Marbe, Molnár neve említhető a különböző pszichológiai iskolák képviselőiként. Felmerül többek között a *szociális beállítódás* fogalma. Guilford szerint például a beállítódás mindig meghatározott szociális objektumok – jövedelemadó, születésszabályozás, zsidókérdés stb. – iránti fogékonyság következménye.¹

A második világháború után a beállítódás, ennek fejlődése, és mindenekelett megváltoztatása fontos társadalmi problémává lett. Különösen az USA-ban és az NSZK-ban foglalkoztak a pszichológusok előszeretettel a beállítódás problematikájával. Elméleteik sokrétűen kapcsolódtak a polgári tanulásemelvényekhez, – az ismert *S–R rendszerből indultak ki*. Ez nem volt megfelelő kiindulás a beállítódás dialektikájának megragadásához, s ha lehet is érdekes kezdeményezéseket találni a különböző elméletekben, szembeűnő az összefolyamat egyik-másik oldalának eltűlése. Olyan nevek sorolhatók az újabb beállítódáselméletekhez mint Roth, Cranach, Irle, Vetter, Brunner, Allport, Festinger stb.

¹ Guilford: *Persönlichkeit*. Weinheim, 1964. 9.

A szovjet pedagógiában a beállítódással kapcsolatos legtöbb vizsgálat Rubinsteinre hivatkozik. Rubinstein szerint a beállítódás egy szituációba való belépés útján alakul ki. A különös irány (irányultság) az objektumnak az individuum számára való személyes jelentőségétől függ. Uznadze és tanítványai is figyelemre méltó munkát végeztek a beállítódás tanulmányozása terén. Szerintük a valósághoz fűződő aktív viszonyokat a *szubjektum egészelegesen és nem egyes aktusokon keresztül sajátítja el.*² A beállítódás tehát igen szoros kapcsolatban van a személyiség hajlamaival, azzal, hogy egy adott tevékenységet, egy aktuális szükséglet kielégítése céljából, meghatározott módon végez el.³

Az újabb kutatások igen szoros kapcsolatba hozzák a beállítódást a személyiség *irányultságának* kérdésével. Ezen a terminuson azonban különböző szerzők más-más jelenséget értenek.⁴

A polgári felfogások a személyiség irányultságának végső céljaként a többi egyénnel, az egész társadalommal szembeni énmeghatározást tartják. Ez biztosítja — az önmegvalósítási törekvésekhez kapcsolódva — az én belső stabilitását a külső hatásokkal szemben. Véggövetkeztetésben tehát az önmeghatározási vágy mint az irányultság lényege, már veleszületett szükségletként jelenik meg.

Marxista pszichológusok a tevékenységnek szánnak nagy szerepet az irányultság kialakulásában. Ilyen kiindulás mellett e probléma összefonódik a személyiség egész struktúrája kutatásának kérdésével. Különösen a szovjet pszichológiában szaporodtak meg a kutatások, személyiségstruktúra és irányultság összefüggése irányában.

Magunk a feldolgozott irodalom és az irányultság részösszetevőit érintő vizsgálataink alapján a következő álláspontra jutottunk: a személyiség irányultsága lényeges befolyással bír az orientációs, motivációs és végrehajtási szabályozásra is. Az irányultság magas helyi értékkel rendelkezik a magatartás regulációjában. Az irányultság a szubjektum—objektum viszony általános pszichikai alapja, amely bár átfogja az emberi psziché minden szféráját, elsősorban a pszichikus orientációt és ösztönzést szabályozza. Ebben a regulációban jól meghatározott pszichikus tartalmak, folyamatok, állapotok, tulajdonságok válnak a cselekvés egyes komponensei vonatkozásában aktívvá, amelyek — stabil orientáció esetén — a pszichikus tevékenységreguláció habituálisan megerősített minőségévé lesznek.

Az irányultság tehát tárgyyszerű tartalommal és aktivitást kiváltó pszichikus feszültséggel rendelkezik. Meghatározó tényezői: a társadalmi viszonyok; a személyiség helyzete a társadalmi viszonyok szövedékében; azok a kapcsolatok, amelyek a tevékenység és kommunikáció reális formáiban, a pszichikus és a társadalmi lét fenntartásában megvalósulnak; a szükségletek összessége, struktúrája, a szükségletkielégítés módja; a tudatosult hajtóerők (érdekek, nézetek, meggyőződések) és az egyéni magatartás egyéb meghatározó motívumai. Az irányultság kifejeződik a személyiség dinamikus tendenciáiban és motivációs rendszerében, valamint stabil pszichikus tulajdonságaiban.

² Uznadze: Experimentálnüje osznovü pszichologii uszanok. Tbiliszi, 1961. 166.

³ Uo. 170.

⁴ Vö. Manthey: Die Gerichtetheit der Persönlichkeit als pädagogisch-psychologisches Problem. Jena, 1979.

A személyiség – irányultsága alapján – az objektív hatásokra mindig meghatározott pszichikus tevékenységgel reagál. Az aktuális cselekvést stabilan orientálja és szabályozza, minthogy adott pszichikus tartalmak, folyamatok és állapotok rögzültek benne.⁵ Az irányultság tehát nem izolált képződmény, hanem „a tevékenység-reguláció pszichikus komponensei integrált rendszereinek bizonyos oldalait képviseli”.⁶

A szovjet felismerések és saját kutatásaink alapján az irányultság és a beállítódás közötti relációra az alábbiakat tartjuk érvényesnek:

– Az irányultság komponenseiként csak olyan pszichikus jelenségek jöhetnek számításba, amelyeknek kölcsönös egymáshoz rendeléséből és függőségéből specifikus magatartás fakad. Amelyek a személyiség aktív tevékenységét kiváltani képesek, amelyeket többek között céltudatosság és az objektív realitás jelenségeivel szembeni meghatározott helyzet jellemez. Mindezek a beállítódásra is érvényes kritériumok.

– Az irányultság nem elméleti képződményt, s nem statikus sémát reprezentál, amelyet bizonyos pszichikus komponensek együtteséből levezetünk; az irányultság a komponensek egysége és dinamikus kölcsönkapcsolata, s mint ilyen, olyan teljesítményeket és magatartásmódokat hív elő, amelyek az egyes pszichikus komponensek által kiváltott teljesítményeket és magatartásmódokat meghaladják.

– Az irányultság szintjét azon célok társadalmi jelentősége alapján határozhatjuk meg, amelyek elérésére a személyiség törekszik. Így a beállítódások, amelyek társadalmilag jelentős objektumokra és tevékenységi célokra irányulnak, és amelyeket az objektummal kapcsolatos cselekvési készség jellemez, az irányultság szintjének lényegi feltételeit képezik.

2. A beállítódás mint pszichológiai kategória

Kutatásaink során alapvetőnek tekintettük a *beállítódást a tevékenységgel* szoros kapcsolatban vizsgálni. Azt az álláspontot képviseljük tehát, hogy a beállítódások az emberi tevékenység implicit tartozékai, és azt mennyiségileg és minőségileg jelentékenyen gazdagítják. Közlebbbről megfogalmazva, a beállítódást és annak hatásmechanizmusát a tevékenység folyamatának pszichikus szubstruktúrájaként kutatjuk. Úgy találtuk, hogy a beállítódás alapvetően egy olyan cselekvési diszpozíció, amely szabályozólag hat a tevékenységre, a magatartásra, az ösztönző és kivitelező folyamatokra.

A beállítódással kapcsolatban csak az egyik – bár alapvető – feladat a tevékenység-szabályozás összefüggésében vizsgálandó, a másik fontos kutatási irány a pszichikus tényezők együttesével meglevő kapcsolatainak a feltárása.

A beállítódás megnyilvánulása más pszichikus folyamatokkal való sajátos kapcsolatot feltételez. Mindenekelőtt szoros összefüggésben van a személyiség megismerő-értékelő szférájával. A beállítódásban mindig a külvilághoz való sajátos viszony fejeződik ki. Ehhez az egyén létfeltételéből és személyiségéből adódó különös orientáció-

⁵ Kossakowski: Psychologische Grundlagen die Persönlichkeiten entwicklung im pädagogischen Prozess. Berlin 1977. 130.

⁶ Uo. 135.

nak a kidolgozásához, a valóságból szerzett ismeretek, azok feldolgozása és értékelése nélkülözhetetlen feltétel.

Az értékítéletek különösen lényeges összetevői a beállítódásnak. A személyiség-környezet viszonyt sajátosan színező, modifikáló beállítódások morális felfogásokat, értékeket implicálnak. A személyiség beállítódása és értékorientációja bonyolult kapcsolatban van. A beállítódás alárendelődik az értékelő folyamatoknak, viszont befolyásolja is azt. Kapcsolatukban azonban a személyiség értékrendszere a meghatározó, az, hogy milyen a világnézete, a szocialista társadalom alapösszefüggéseivel kapcsolatos álláspontja, milyen a közösséghez fűződő viszonya, azonosul-e a szocialista ember lényeges vonásaival.

A beállítódás kialakulásában azonban nemcsak a személyiség racionális-tudatos szférái működnek közre, hanem tudatalatti, emocionális dimenziói is. Ez utóbbiak tárgytól, szituációtól, sőt a cselekvő szubjektum pillanatnyi állapotától is függően, különböző súllyal vannak jelen a beállítódások kialakulásában. A beállítódás minősége szempontjából azonban a benne kifejeződő *tudatos tendencia* a meghatározó.⁷ A beállítódás mint cselekvési készenlét kifejezhető meghatározatlan tendenciájú mobilitás, meghatározott dinamikus aktivitás s határozott akarati törekvés formájában. A beállítódás fejlődése szempontjából kitüntetett szerepe van a tudattalantól a tudatosba, a meghatározatlanból a meghatározottba történő átmenetnek.

A fejlett szocializmusban az a kívánatos, ha az egyén tudatosan munkálja ki meghatározott irányultságát a társadalomhoz. Ez nem jelent kis feladatot, hisz az egyén számára egyre szélesedik a tevékenységi tér, sokasodnak a lehetőségek a társadalmi szférában való aktív közreműködésre, s ezzel együtt egyre bonyolultabb és sokrétűbb beállítódásrendszerrel kell rendelkeznie.

A beállítódás pszichológiai természetéhez tartozik, hogy egymással is kapcsolatba kerülnek, és meghatározott hierarchiába szerveződnek. Különböző szintű – társadalmi és egyéni jelentőségű – beállítódások léteznek, s a beállítódások között dinamizmus tekintetében is vannak különbségek. A cselekvés folyamatában mindig aktuális hierarchiák szerveződnek. A cselekvés céljától függően az egyes beállítódások a mellérendeltség, az alá- és fölérendeltség, de az általános és különös viszonyában is lehetnek egymással, s a konkrét beállítódáshierarchiák mint sajátos pszichológiai struktúrák, nagymértékben segítik a tevékenység hatékonyságát.

Kutatási eredményeink azt mutatják, hogy a beállítódások rendkívül intenzíven hatnak a regulációs folyamatra, az ösztönzésre éppen úgy, mint a végrehajtásra. Fontos azonban feltárni azokat a pszichológiai folyamatokat, amelyek a reguláció két formája között zajlanak. Ennek jelentőségére hívják fel a figyelmet az olyan ellentmondások, amelyek például a körülményekhez való alkalmazkodás aktuális szükségessége (mint elsődlegesen az ösztönzésre gyakorolt hatás) és a nem megfelelő cselekvési reagálásban (mint végrehajtási szimptomában) nyilvánulnak meg. Nézetünk szerint itt a következő kölcsönhatásokra, kapcsolatokra kell figyelemmel lenni:

- habituális és aktuális viszonya;
- kognitív megragadott pozíciók és a cselekvéssel, valamint determinációs rendszerével kapcsolatos követelmények;

⁷Rubinstein: Grundlagen der allgemeinen Psychologie. Berlin 1958. 766.

- az orientációs és végrehajtási reguláció diszkrepanciája;
- célanticipáció és tényleges cselekvéslefolyás;
- racionálisan és emocionálisan eltérő módon motivált és megvalósuló reguláció.

3. Beállítódások hatékonysága az oktatási-, nevelési folyamatban

A nevelésben különös jelentősége van a beállítódásnak, mindenekelőtt a *tanulással és munkával kapcsolatos beállítódások kialakulásának és fejlődésének*. „A fiatalok nevelése, oktatása arra, hogy a közösség érdekében jó munkateljesítményekre törekedjenek, hogy a közösségben egymásnak segítséget, támaszt nyújtsanak, hogy a társadalmi tulajdonnal gondosan bánjanak s azt gyarapítsák, hogy a saját munkájuk minősége iránt nagyfokú felelősségtudattal bíranak – mindezek a kommunista beállítódás nevelésének követelményei és olyan tulajdonságok, amelyek spontán módon nem alakulnak ki” – hangsúlyozza Margot Honecker.⁸

A tanulók tanulással és munkával kapcsolatos beállítódásai nem azonos mértékben hatják át cselekvésüket. A nevelő gyakran nem figyel fel arra, hogy a tanuló az egyik tevékenységre vonatkozó pozitív magatartását nem tudatosan viszi át a másikra. Tapasztalataink szerint a tanulással és munkával kapcsolatos beállítódások kölcsönviszonyai a társadalmilag meghatározott követelmények tudatosulásának, továbbá a tevékenységviszonyok szubjektív reflektáltságának következményei.

A beállítódás a mindenkori külső és belső feltételek függvényében tudja a cselekvést stimulálni vagy gátolni, mind annak ösztönző, mind pedig végrehajtási szakaszában. A pozitív beállítódáson alapuló, iniciatívákban gazdag cselekvési szándék nem jelenti azt, hogy bizonyos kezdeményezések a cselekvés folyamán valóban helyes és jó megoldáshoz vezetnek. Ezért hangsúlyozzuk azt, hogy a személyiséget a mind szélesebb viszonyrendszerben mozgó beállítódások orientálhatják jól, amelyben kognitív, emocionális, akarati komponensek, ismeretek és értékítéletek, világnézeti pozíciók és morális álláspontok fejeződnek ki. Olyan magatartásmintákat kell kidolgozni, amelyek a társadalmi élet bonyolult folyamatainak megismerését és flexibilis feldolgozását megkönnyítik.

A tanulás és a munka, valamint az ezekkel kapcsolatos tanulói beállítódás gyakran mutatja a következő képet: vannak tanulók, akik jól tanulnak, de kevésbé jól dolgoznak, és fordítva. A fiatalok az egyik tevékenységgel kompenzálják a másikat. Nyilván olyanok is vannak tanulóink között, akik jól, illetve rosszul tanulnak és dolgoznak. A tanulás és a munka, és a velük kapcsolatos beállítódások tehát nem azonosak, s így nem lehet az egyiket a másiktól levezetni.

A tanulással és a munkával kapcsolatos tanulói beállítódás vizsgálatakor többek között az alábbi ellentmondásokat vettük észre:

- adekvát, illetve nem adekvát hozzáállás a körülményekhez és a cselekvéshez;
- igényszint, elvárás és eredmény;
- siker-, kudarc-megélés és pszichikus feldolgozásuk;

⁸ Honecker, M.: Der gesellschaftlicher Auftrag unserer Schule. In: VIII. Pädagogischer Kongress, Berlin, 1979. 81.

- követelmény-megélés és egyéni ráfordítási szint;
- kognitív „feldolgozás” és emocionális „hangoltság”.

Nézetünk szerint ezek az ellentmondások olyan okokból származnak, amelyeket nem lehet „első pillantásra” megragadni. Felderítésükhöz meg kell világítani, elemezni és tisztázni az egész feltételrendszert. Így például hamis ismeretek, éretlen értékorientációk döntően befolyásolhatják az egész cselekvést. Helytelen szükségletek, egyénileg túl mereven orientált, illetve egoista motívumok ugyanúgy hatékonyvá válhatnak, mint ahogyan a hangsúlyozottan társadalmi orientációk. Akkor is így van ez, ha a különböző személyek cselekvése a megfigyelő szemében szinte teljesen vagy relatíve egységesnek tűnik fel. Nem egy pillanat s a vele összefüggő szituáció adja meg a cselekvés „pszichikus hátterét”, hanem a tevékenység folyamatának elemzése, amely cselekvések sorozatából áll össze.

Tapasztalataink szerint a feltételrendszer ellentmondásainak a megoldása a következőktől függ: az egyéni aktivitástól; a szociális viszonyoktól; az információfeldolgozás módjától; szubjektív jelentőségétől; a tárgyjal való identifikációtól; az értékeléstől; a döntésképeségtől; a nehézségek és konfliktusok leküzdésétől.

Az ellentmondások kifejllettségének foka nyilvánvalóan különböző, és ez az ellentmondás feloldásának sikeressége szempontjából döntő kritérium. A személyiséget a tevékenység fejleszti. A tevékenység mozgás, ami sokrétű ellentmondásként lép fel s válik a fejlődés hajtóerejévé. A tevékenység ösztönzése ellentmondásokat, s az ellentmondások megoldása tevékenységet feltételez. A szocialista személyiség nevelése érdekében a nevelőnek fel kell kutatnia ennek a folyamatnak az állandó dinamikus mozgását, s felhasználni a benne meglévő nevelési lehetőségeket.

Ezzel kapcsolatban érdekes lehet megjegyezni: a felnőttek (tanárok, nevelők, szülők stb.) a maguk nevelői befolyását gyakran magasabbra értékelik, mint ahogy azt a tanulók megélik. Ez az ellentmondás abból adódik, hogy az egyik fél (tanárok, szülők) az általuk bevezetett eljárásokat és késztetéseket, ezek sokféleségét pedagógiai-pszichológiai hatékonysága szerint értékeli, míg a másik fél (a tanulók) annak alapján mérlegel, hogy ezeknek az eljárásoknak számára milyen személyes jelentősége van.

A nevelés azt jelenti, hogy a tanuló tevékenységi folyamatára aktívan hatással legyünk, s benne szubjektív pozícióját tudatosítsuk. Mivel az ellentmondások a fejlődés hajtóerői, ezért felhasználásuk, állandó tételezésük és megoldásuk elengedhetetlen feltétel a nevelési folyamatban.

4. Módszertani vonatkozások

Vizsgálatainkhoz a marxista–leninista metodológia alapján dolgoztuk ki a módszertani pozíciót. Ehrlich az alábbi szempontokat fogalmazta meg ezzel kapcsolatban: az empirikus beállítódáskutatásokba tevékenységre orientáltságuk következtében egyaránt be kell vonni a tevékenységreguláció objektív és szubjektív struktúraelemeit.⁹

⁹ Vö. Ehrlich: Forschungsmethodische Überlegungen zu empirischen pädagogisch-psychologischen Untersuchungen von Einstellungen zum Lernen und zur Arbeit bei Schülern oberer Klassen im pädagogischen Prozess. In: Jenaer Erziehungsforschung, 1978.

- Beállítódástartalmakként a következő relációs viszonyokat kell vizsgálat alá venni:
- objektív tevékenységi követelmények, beleértve a tevékenység szubjektíve-ideálisan megelőlegezett eredményét;
 - társadalmi szükségletek (érdekek) és szubjektív szükségletek (érdekek), késztetések;
 - az elvárt tevékenység társadalmi és szubjektív jelentősége;
 - objektív tevékenységtartalmak és szubjektív leképeződésük;
 - objektív tevékenységfeltételek és szubjektív visszatükrözésük;
 - a cselekvésoperációk objektív fajtái és minőségei megfeleltetve a tevékenységkövetelményeknek és a szubjektív tevékenységfolyás operacionális fajtájának és minőségének;
 - immanens potenciálok a tevékenység eredményével és a szubjektíve elért eredményekkel összevetve.

A fentiekből adódik vizsgálatunk tárgyának legkevesebb három szempontból mutatózó komplexitása:

a) a pedagógiai folyamat komplexitása, amelyben beállítódások jönnek létre és fejlődnek;

b) a beállítódástartalmak komplexitása;

c) a beállítódásnak a pszichikus egészben megmutatkozó komplexitása, a többi pszichikus megnyilvánulásokkal való kapcsolat és a beállítódás belső struktúrája szintjén egyaránt.

Vizsgálati tárgyunknak ez a karakterisztikája komplex módszeregyüttest követel, mégpedig a következőket figyelembe véve:

– olyan módszerek alkalmazására van szükség, amelyek a szubjektum beállítódásában kifejeződő sajátos kognitív, motivációs, emocionális és akaratni modifikációt képesek visszaadni;

– szükséges olyan módszerek összekapcsolása, amelyek alkalmasak az egyes beállítódási dimenziók (pozíció, készenlét, aktivitás stb.) leképezésére, mégpedig úgy, hogy struktúrájuk lényeges vonásaira a különböző tevékenységektől és a szociális kapcsolatoktól való függőségükben világítsanak rá;

– eredmény- és folyamatelemző, valamint ténymegállapító módszerek kombinált alkalmazása vezethet eredményre;

– minőségi és mennyiségi eljárási technikák tartalmi összekapcsolására van szükség;

– ismeret-, vélemény- és motivációelemző eljárások kombinálását kell elvégezni, az indikátorok és az értékelési technikák egységesítésével.

Egy komplexumnak részint a személyiségstruktúra, részint pedig a komplex tevékenységstruktúrák felőli vizsgálata azonban a pedagógiai pszichológia számára nem oldja meg azokat a sürgőssé vált problémákat, amelyek a tevékenységanalizáló kezdeményezés metodikai realizálásával függenek össze. Ebből a szempontból például égető feladat, hogy a tulajdonság- és tevékenységstruktúrák *komplexitása* vizsgálhatóvá váljék. Egyet értünk Lompscherrel és Witzlakkal,¹⁰ akik a pszichológiai tevékenységelemzés értel-

¹⁰ Vö. *Lompscher: Aufgaben und Perspektiven der pädagogischen-psychologischen Forschung. In: Probleme und Ergebnisse der Psychologie 1975/5.*, valamint *Witzlak: Grundlagen der Psycho-diagnostik. Berlin 1977.*

mében követelik, hogy specifikus tevékenységek (munka, tanulás stb.) szerint pszichikus tulajdonságok korrelatív összefüggéseit állapítsuk meg a személyiségen belül, s ebből vezessük le a pedagógiai következtetéseket.

Mivel azt a célt tűztük magunk elé, hogy hozzájáruljunk egy tevékenységre orientált, a tanulás- és munkatevékenység beállítódásaspektusú pszichológiai elemzését szolgáló metodikai szisztéma kifejlesztéséhez, és mivel ezért az idevágó irodalom módszerkritikai elemzését is el kellett végeznünk, szükségessé vált bizonyos rendszerező munka, melynek eredményeképpen az alábbi *lépcsőzetes beosztást* alakítottuk ki. Ez a beosztás számunkra, a módszereknek a pszichológiai tevékenységanalízis szempontjából mutató jelentősége, valamint a tudat és a cselekvés egysége elvének értelmezhetősége szempontjából nélkülözhetetlen.

1. fokozat: Ezen a szinten az eljárások alapját olyan fiktív tényállások, illetve szituációk adják, amelyek többé-kevésbé konkrét tevékenységet érintenek (követelményszint és struktúra, célok, tartalmak, feltételek, folyamat, eredmény). Az *eljárások eredményei* a vizsgálati személyek *verbális megnyilvánulásai*, a múltban végzett tevékenységek során kialakult vélemények, értékelések, álláspontok formájában, amelyeket most csupán aktualizálni, illetve reprodukálni kell. Ezek a kijelentések *verbális indikátorok*, a tevékenységben többé-kevésbé rögzült, kiformalódott tulajdonságok, például a beállítódás számára is.

A metodikai eljárásnak ezen a fokon a megelőző tevékenységek pszichikus produktumait kutatjuk fel (például a tanulók tanulási és munkatevékenységéből). Ezért ennek a szintnek a módszereit *produktum-elemző módszereknek* mondjuk. Ide sorolhatók: kérdőív, példa-történetek, explorációk, a beszélgetések legkülönbözőbb formái stb., amelyeket kutatási témánk számára dolgoztunk ki és alkalmaztunk, de más tulajdonságok vizsgálatakor más kutatócsoportok is éltek vele.

Itt kell említést tennünk egy szintén általunk kidolgozott eljárásról, amely a pozíciónak mint beállítódásjegynek a tanulásra és munkára vonatkoztatott leképezését szolgálja. Az eljárás 22 itemmel dolgozik, amelyek a tanulásról és a munkáról igaz és társadalmilag releváns kijelentéseket fogalmaznak meg. Hozzátartozik továbbá egy 9 fokozatú értékelési skála, amellyel a tudatosság és a kiműveltség foka, valamint a szubjektív pozíciók iránya ragadható meg. Az eljárás a következő relációk szubjektív tükröződésének empirikus vizsgálata céljából került kifejlesztésre és alkalmazásra:

- a tanulás és a munka társadalmi és szubjektív jelentősége;
- a tanulással és a munkával kapcsolatos általános tevékenységkövetelmények és személyiségbeli minőségek;
- a tanulás és a munka objektív összefüggése, és ezen összefüggés szubjektív tükröződésének alapjai;

A komplex kutatások szempontjából ezek a módszerek azért lényegesek, mert tájékoztatást adnak a személyiségminőségek meglévő szintjéről, amit pedig ismernünk kell mint a kísérleti tervek kiindulópontját. Ebben van jelentősége az említett és a szintén kidolgozott járulékos eljárásunknak (a cselekvési döntéskészség mint beállítódási vonás kiműveltségi fokának a vizsgálatára).

2. fokozat: Véleményünk szerint egy beállítódásaspektusú pszichológiai tevékenység-elemzés realizálásához nem elégséges a fiktív anyag, még ha olyannyira tevékenység-központú és releváns is. Ezen a fokozati szinten éppen ezért a fiktív tényállások és a

tényleges tényállások közötti kapcsolatteremtés az eljárások alapja. Itt tehát fiktív és reális cselekvési döntések, illetve ezeknek megfelelő eljárások kombinációjáról van szó. Míg a metodikai eljárás *1. fokára a tevékenységközpontúság* a jellemző, addig a *2. fokra* a beállítódásstruktúrák tevékenységre gyakorolt *hatékonysága* a fontos szempont.

3. fokozat: Ezen a szinten valósul meg a tulajdonképpeni *pszichológiai tevékenység-elemzés*. Itt magában a tevékenység folyamatában kell megragadni a pszichikus tulajdonságoknak, például a beállítódásoknak s ezek regulációs funkciójának a tevékenységfüggő kialakulását és fejlődését. Ennek a foknak a módszereit *történés*, illetve *folyamat-elemző módszernek* nevezzük. Ilyen irányban mindeddig nem találtunk a szakirodalomban konstruktív metodikai kezdeményezést. Azt gondoljuk azonban, hogy a módszer-tani repertoár kialakítása főként folyamat-elemző pedagógiai-pszichológiai kísérletek koncipiálása révén lehetséges. Ennek a módszeregyüttesnek a kidolgozásánál mindazonáltal posztulálnunk kell, hogy az alkalmazott eljárásoknak rendelkezniük kell azzal a tulajdonsággal, hogy lehetőség szerint mind a tevékenységtől függő tulajdonságok, mind pedig a tulajdonságok szabályozó hatásának vizsgálatában célravezetők legyenek.

A metodikai munka ezen a szinten a következők tisztázását feltételezi: Milyen tevékenységkövetelmények nyomán alakulnak ki olyan beállítódásminőségek, amelyek bizonyos nevelési és oktatási célok cselekvéssparamétereinek megváltozásához vezetnek, és milyen mértékben hatnak vissza ezek leképeződései a beállítódás formálására? Ezen a fokon tehát a módszereknek a beállítódásformálás és a beállítódásmegnyilvánulás érintkezési vonalán kell elhelyezkedniük.¹¹

5. A „pszichikus mechanizmus” kérdése

Az elméleti problémák jobb megvitathatóságának elősegítése érdekében kezdeményeztük a „pszichikus mechanizmus” felvázolását, az alábbi lényeges jegyekből kiindulva:

- a tevékenység céljai és tartalmi pozíciói; az irányultság mint objektumokkal kapcsolatos szelektív orientáltság;
- a produkált cselekvési készenlét.

A tevékenységreguláció folyamatában a következő pszichikus mechanizmusok zajlanak:

- a tárgyhoz való kapcsolódást vagy elfordulást meghatározó tényezők (ismeretek, értékek stb.);
- a beállítódási objektum szoros kapcsolatba kerül az egyén motivációs rendszerével, ami a pozícióban, a tárgyra való irányultságban nyilvánul meg, és befolyással van a döntésekre, a kötelezettségvállalásra, a hangoltságra, a nehézségek és konfliktusok leküzdésére stb.

A pszichikus mechanizmus különböző, egymást kölcsönösen feltételező „szintek” hierarchiája. Ezek a következők:

¹¹ Vö. Ehrlich: i. m.

Anticipációs szint

A beállítódások a megelőző tükrözések, előzetes ítéletek és meghatározások eredményeképpen befolyásolják a tevékenység anticipációját. Tehát prediszpozícióként hatnak a tevékenység célja, a céllal adekvát tevékenység, a várható értelmezés és a tevékenység motivációs komponensei összefüggésében.

Kognitív-értékelő szint

Mint már volt szó róla, a beállítódások speciális megismerési és értékelési viszonyokon alapulnak, amelyek különböző proporcionális kölcsönviszonyokként jelentkeznek a tevékenységben, és így tárgytól és feltételektől függően hatnak. Hatással vannak a felelősségérzetre, az alkotóerőkre, az öntevékenységre, az egyén fegyelmességére, de a tevékenység által megoldandó ellentmondásokra, illetve konfliktusokra is. (A kognitív-érték viszonyok affektív-kognitív viszonyokat is implicálnak, amelyek kihatnak a „hangoltságra”.)

Identifikációs szint

A tevékenység folyamatában mint odafordulás—elfordulás, antipátia—szimpátia, személyileg jelentős—jelentéktelen végbemegy az anticipált megvalósítása; a feszültség—kiegyenlítődés és erőfeszítés variálása; a tudás és érték alkalmazása; a döntések végrehajtása és a hozzájuk szükséges kötelezettségvállalás.

Konzisztencia-szint

A megelőlegezés és a tényleges cselekvés divergenciáját és konvergenciáját lényegében a beállítódások változtatják meg, illetve támasztják alá. Ennyiben az ellentmondások megoldása és a konfliktusok meghaladása fokmérői a beállítódások konzisztenciájának—inkonzisztenciájának, stabilitásának—instabilitásának. Figyelemre méltó viszont, hogy a szubjektum számára beállítódásai alapján az objektíve ellentmondásos ellentmondásnélkülinek, konfliktusmentesnek tűnhet, olyannyira, hogy ezáltal mások felfogásával (akár társadalmi felfogásokkal) ellentmondásba is kerülhet. Ugyanígy elgondolható az ellenkező dinamikai fejlemény is.

Kétségtelen, hogy az anticipációs szintet az ösztönző-regulációval szoros összefüggésben levőnek kell tekinteni. Véleményünk szerint ez a szint részt vesz az orientációs cselekvésben. Az anticipáció különböző fokozatai-szintjei minden bizonnyal összevetethetők Galperin orientációs típusaival. Ugyanígy kijelenthető, hogy például a legmagasabb szint szoros kapcsolatban van az absztrakttól a konkrétéhoz való felemelkedés elméletével.^{1 2}

^{1 2} Vö. Davidov: Arten der Verallgemeinerung. Berlin, 1977.

A reguláció folyamatában, a beállítódások kifejlődésében és változásában a kognitív és emocionális szféra, az értékorientáció specifikus módon válik hatékonyá. További vizsgálatokat igényel, hogy e tekintetben konkrétabb tételekhez jussunk. Érdekes például, hogy hogyan fejlődnek ki pozitív beállítódások akkor is, ha kellemetlen, nehéz dolgot kell teljesíteni, amikor ellenállásokat kell leküzdeni, konfliktusokat megoldani. Pozitív beállítódással rendelkezni abban, ami engem érdekel, ami örömet okoz, nem nehéz. Komplikáltabb már, ha a beállítódások ellentmondásos, sőt konfliktusos folyamatban válnak hatékonyá, illetve kell, hogy hatékonyá váljanak. Emiatt hat szerintünk a kivitelezés-regulációban a beállítódás kognitív értéke specifikusan az affektívvel, az identifikációval, illetve az elfordulás-tagadás mozzanatával összefonódva.

A tevékenységreguláció a beállítódások tekintetében a stabilitástól (konzisztenciától–inkonzisztenciától) függ. Ez különösen ellentmondások megoldásában (vagy meg nem oldásában) kerül napvilágra. A beállítódásminták, beállítódásstandardok fejlődését a sztereotípiákat ebből a szempontból is mélyebben kellene megvizsgálni.

A beállítódás specifikuma a pszichikus kérdéskörében az, hogy mint pozíció modifikálja, akcentualizálja, „színezi” a személyiség viszonyait. Ezt a funkciót azonban más pszichikus jelenségnek is tulajdoníthatnánk. Ezért mi a modifikáción–akcentuáláson –színezésen túl a „hangoltságot” is a beállítódás egy további lényeges komponensének tekintjük. Ez azt jelenti, hogy például az affektív–kognitív a meggyőződésekhez képest specifikusan, másképpen válik hatékonyá a beállítódásokban. Amit a köznyelv „elkiismeretnek” mond, az a beállítódásban mint „morális korrektívum” játszik szerepet.

IRODALOM

- Chartschev, A. G.*: Erziehung als dialektischer Prozess. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1077, 25. 8.
- Clauss, M.*: Wissenschaftstheoretische Probleme der Herausbildung und Entwicklung von Einstellungen bei besonderer Berücksichtigung pädagogisch-psychologischer Fragestellungen. Jena, 1974.
- Davidov, V. V.*: Arten der Verallgemeinerung. Berlin, 1977.
- Dollard, J.*: Frustration und Aggression. Weinheim–Berlin–Basel, 1970.
- Ehrlich, W.*: Forschungsmethodische Überlegungen zu empirischen pädagogisch-psychologischen Untersuchungen von Einstellungen zum Lernen und zur Arbeit bei Schülern oberer Klassen im pädagogischen Prozess. In: Jenaer Erziehungsforschung, 1978.
- Engels, F.*: Herr Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring). Berlin, 1958.
- Guilford, J. P.*: Persönlichkeit. Weinheim, 1964.
- Hahn, E.*: Ideologie. Berlin, 1969.
- Honecker, M.*: Der gesellschaftlicher Auftrag unserer Schule. In: VIII. Pädagogischer Kongress, Berlin, 1979.
- Kossakowski A.*: Psychologische Grundlagen der Persönlichkeit entwicklung im pädagogischen Prozess. Berlin 1977.
- Leontyev, A. N.*: Tätigkeit, Bewusstsein, Persönlichkeit. Berlin, 1979.
- Lomscher, J.*: Aufgaben und Perspektiven der pädagogischen-psychologischen Forschung. In: Problem und Ergebnisse der Psychologie 1975/5.
- Manthey, Ch.*: Die Gerichtetheit der Persönlichkeit als pädagogisch-psychologisches Problem. Jena, 1979.
- Marx, K.*: Das Kapital. Berlin, 1953.
- Marx–Engels*: Werke 35. Berlin, 1959.

- Müller, G. E.*: Über die psychischen Grundlagen der Vergleichung gehabener Gewichte. *In*: Archiv für Psychologie, 1889.
- Roth, E.*: Einstellung als Determination individuellen Verhaltens. Göttingen 1967.
- Rubinstein, S. L.*: Grundlagen der allgemeinen Psychologie. Berlin, 1958.
- Rubinstein, S. L.*: Sein und Bewusstsein. Berlin, 1962.
- Schmidt, H. D.*–*Brunner, E. J. Schmidt–Hummedey, A.*: Soziale Einstellungen. München, 1975.
- Thomas, H.*: Das Individuum und seine Welt. Göttingen.
- Uznadze, D. N.*: Experimentálnüje osnovü psichologii usztannok. Tbiliszi, 1961.
- Witzlak, G.*: Grundlagen der Psychodiagnostik. Berlin 1977.